

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУДОВО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ	9
1.1. Концептуальні підходи до визначення змісту судово-правової політики	9
1.2. Методологічні засади та загальна методика дослідження судової політики	31
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНО-МОДЕРНІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР СУДОВО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ	41
2.1. Інституціоналізація конституційного контролю як чинник модернізаційних впливів судової влади	41
2.2. Судовий конституціоналізм в рамках незахідних моделей політичної модернізації	62
РОЗДІЛ 3. СУДДІВСЬКА ПОЛІТИКА В УМОВАХ ПОЛІТИКО-МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	89
3.1. Сутність і розвиток суддівського активізму як чинника політичних трансформацій	89
3.2. Сучасні тенденції суддівського активізму та формування політики судової влади	111
РОЗДІЛ 4. ПЕРЕДУМОВИ ТА СУЧАСНІ ПРІОРИТЕТИ СУДОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ	149
4.1. Судова влада у системі державної влади в Україні в контексті вітчизняного досвіду судових реформ	149
4.2. Концептуальні пріоритети судової політики в Україні	168
ВИСНОВКИ	189
БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ	194

ПЕРЕДМОВА

В умовах функціонування сучасної демократичної державності одним з основних легітиматорів демократичної політичної системи є судова влада, яка до того ж забезпечує цю політичну систему своїм авторитетом. Згадаємо, що саме Верховний Суд України відіграв ключову роль у процесі виборів Президента України у 2004 році, врегулювавши гострий політичний конфлікт та дотримавшись при цьому фундаментальних принципів демократичної та правової держави. У свою чергу, недовіра до судів і суддів у суспільстві робить політичну систему менш стійкою, державу – менш безпечною, і загалом підриває ефективність функціонування державного механізму і легітимність публічної влади.

Демократія являє собою не лише певний тип політичної системи, а й таку організацію публічної влади, яка гарантує і забезпечує права і свободи людини і громадянина, перетворюючи людину, її гідність, добробут, права і свободи на основну соціальну цінність, яка визначає і спрямовує діяльність держави. Саме право і права людини є, за слушною оцінкою О.В. Скрипнюка, специфічною «аксіологією» сучасної демократії [1, с. 273], але очевидно, що проголошення демократичною державою забезпечення прав людини як однієї зі своїх головних цілей має доповнюватись створенням та ефективним функціонуванням державного механізму, який би дав змогу практично втілювати дії в частині забезпечення і захисту прав людини.

Функція забезпечення і захисту прав людини є головною функцією судів та суддів у демократичній правовій державі. Саме тому демократичні перетворення в Україні обов'язково зумовлюють необхідність вдосконалення організації і діяльності судової влади. Це значно актуалізує проведення фундаментальних досліджень судової влади та її ролі в забезпеченні модернізаційного розвитку Української держави.

Реалізуючи свою головну функцію – функцію правосуддя, судова влада не може взагалі відгородитися від політики, оскільки вона є складовою частиною держави, а держава являє собою форму політичної організації суспільства. Право, застосовувати яке покликані судові органи, також народжується з політичної боротьби і в певному сенсі служить знаряддям політики. Тому правосуддя неминуче стикається з політичними проблемами, а судді, як і інші люди, не можуть не мати власних політичних поглядів.

Демократичний устрій судової системи виробив певні принципи, здатні принаймні послабити політичний тиск на судову владу. Цьому служить непартійний характер суддівського корпусу і справжня незалежність будь-якого суду, здатного відбити будь-які спроби політично впливати на суд, але він не завжди здатний виключити політичний вплив з боку самої судової влади, більше того – нерідко такий вплив є невід’ємною складовою діяльності судів і суддів у зв’язку з врегулюванням ними політичних конфліктів.

Дійсно, як тільки суди стають провідниками політичних впливів, вони втрачають свій авторитет серед громадян і підривають фундамент правової держави, але коли вони опиняються його джерелами, реалізуючи демократичну правову політику, вони зміцнюють цей фундамент. Більше того, нерідко юристи та політики навіть говорять про перетворення сучасної правової держави в «державу суддів» [3], що підкреслює зростання ролі судів і високу юридикацію суспільних відносин і міжособистісних зв’язків, які породжують судові спори. Особливо питання політичної ролі судової влади стосується вищих органів судової влади й органів спеціального судового конституційного контролю, котрі в якості учасників політичних процесів і вирішуючи питання, що мають політичний зміст, мають, з одного боку, гарантувати дотримання верховенства права, а з іншого – урахувати можливі соціальні й політичні наслідки своїх рішень.

Судова влада є своєрідним запобіжним клапаном зниження рівня соціальної і політичної напруженості, застосування насильства, знаряддям охорони державності від саморуйнування або руйнування шляхом насильницьких неконституційних або незаконних дій. Вона також є механізмом узгодження національних

і наднаціональних політико-правових цінностей, принципів і норм вирішення конфліктів між національними та наднаціональними інститутами. Саме тому звернення до судової влади є фундаментальним правом людини.

Забезпечення реалізації цього права досить гостро стоїть у державах, що звільнилися від тоталітарних та авторитарних режимів. Саме від судової влади тут значною мірою залежить визначення можливих меж втручання держави у здійснення прав і свобод людини, а в разі обмежень – їх обґрунтованість та пропорційність. При цьому необхідно підтримувати їх баланс та недопущення пониження з урахуванням як загальнолюдських цінностей і європейських демократичних стандартів, так і національних особливостей побудови демократичної соціальної правової держави.

Незворотність демократичних перетворень в Україні нерозривно пов'язана із зміцненням судової системи, здатної стати надійним гарантом законності та правосуддя, захисту конституційних прав і свобод громадян. Побудова демократичної правової держави, де надійно гарантовані права людини і громадянина, забезпечене верховенство права, стійко функціонують основні демократичні інститути, нездійсненна без створення сильної і незалежної судової влади. Розуміння і осмислення цього основоположного постулату і покликане стати відправним моментом у визначенні стратегії судової реформи.

Модернізація і демократизація Української держави мають відбуватися через посилення ролі судової влади, забезпечення гарантій незалежного, неупередженого, професійного правосуддя, що логічно висуває проблематику проведення судової реформи на одне з пріоритетних місць у процесі правотворення і державного будівництва в Україні.

Насамперед з потребами цілеспрямованої модернізації судової системи України, її подальшої адаптації до нових умов, викликів і завдань соціального життя, пов'язана актуальність дослідження судово-правової політики. Реформування судової влади є одним із визначальних чинників демократизації Української держави, адже судова влада, яка нездатна гарантувати демократизм державного ладу, яка не захищає

права і свободи людини і громадянина, постає серйозним гальмом будь-яких процесів демократизації держави і суспільства.

З понад 60 реформ і програм Президента України П.О. Порошенка в рамках проекту «Стратегія 2020», які в найближчі п'ять-шість років мають забезпечити європейські стандарти життя на Україні, судова реформа визначена як одна з першочергових. Президент навіть назвав її «передреформою», оскільки без відновлення довіри до судів фактично неможливе подолання корупції та будь-які позитивні зміни в суспільстві. Реформування судової системи має здійснюватися, орієнтуючись на міжнародні стандарти у сфері функціонування судових систем і позитивний досвід розвинених європейських держав, з урахуванням національних правових традицій і особливостей.

Реформа повинна бути комплексною і спрямованою на підвищення ефективності судової системи, її доступності та зрозумілості, з метою захисту прав людини. Вона має створити ефективну, легітимну, незалежну й некорумповану судову систему, яка відповідатиме європейським стандартам та забезпечуватиме верховенство права, адже саме незалежний суд, якому довіряють, – фундаментальна демократична цінність, що рівною мірою важлива як для держави й суспільства, так і для окремого громадянина.

Специфіка формування і реалізації судово-правової політики зумовлена тим, що у нових глобальних умовах обмежується державний суверенітет і розширюються межі міжнародного права, формується так зване транснаціональне право, що помітно змінює статус судової влади в державі, яка повинна дотримуватися і норм міжнародного права.

Міжнародні інституції активно впливають на реформування національних судових і правових систем, свідченням чому є плідна діяльність Комісії до демократії через право Ради Європи (Венеціанської комісії) та Конференції органів конституційного контролю країн молодій демократії. В той же час у нинішньому взаємозалежному світі від конституційного і загалом правового порядку в одній державі залежить конституційний та правовий порядок в інших, що вимагає відповідальності у здійсненні судово-правової політики.

Дослідження дозволяє скорегувати теоретичні положення та практичні рекомендації, які стосуються реформування основних інститутів судової влади, що в свою чергу веде до зміцнення незалежності судової влади від інших гілок державної влади, посиленню ролі суду як гаранта дотримання законності в державі та підвищення ефективності функціонування всього механізму державної влади. Таким чином, вибір теми дисертаційного дослідження зумовлений необхідністю переосмислення змісту і форм здійснення судово-правової політики в умовах демократичних трансформацій у суспільствах, що знаходяться на шляху модернізації і утвердження демократичного правління.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУДОВО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

1.1. Концептуальні підходи до визначення змісту судово-правової політики

Важливою тенденцією розвитку сучасної політичної науки є значне розширення її теоретичного фундаменту і предметного поля, – таким самим чином, як свого часу цей процес відбувався з соціологією. З’являються такі напрямки, як політологія освіти, ювенальна політологія, економічна політологія та ін. Безсумнівно, що значущу роль в цьому тренді розвитку сучасної політології займає і політологія права (або правова політологія), яка закликає не сприймати сучасне право виключно догматично, відмовитись від поширеного протиставлення політичної та правової сфер суспільного буття і свідомості. Як виявляється, «право і закон не можуть бути і не є в сучасній суспільно-політичній практиці і теоретико-концептуальних способах її інтерпретації винятковим надбанням юристів і такої дисципліни, як юриспруденція» [4].

Свого часу А.П. Куніцин описував подібність і відмінність природного права і політики. Схожість, на його думку, полягає в тому, що ці науки вказують людям правила для дослідження, будучи зовнішніми спонуканнями. Право природне є наука прав або сукупність умов, за яких зовнішня свобода людей може існувати. Політика – вчення про благонадійні засоби досягнення цілей держави. Право черпає своє вчення з чистих джерел розуму, а політика – з досвіду. Закони права дійсні, необхідні і не терплять ніякого вилучення, а закони політики змінюються за обставинами місця, часу та осіб.

Право обмежує засоби, що вживаються політикою, допускаючи лише законні. [5, с. 51].

Н.І. Матузов зазначає, що з відомою часткою умовності можна говорити про появу політичного права, а, отже, потрібне політологічне осмислення права. Право до межі політизоване, а багато правових та політичних норм тісно переплетені, особливо у сфері владно-державної діяльності. На цій підставі він, зокрема, стверджує, що конституційне право значною мірою є політичним правом [6, с. 349].

На думку Г.С. Працько та В.Ю. Шпака, «політичне право можна визначити як сукупність політико-правових норм, що відображають і регулюють колективне й індивідуальне життя людей в напрямку узгодження і здійснення спільних інтересів, цілей та ідеалів з використанням багатьох засобів, основним з яких виступає політична влада» [7, с. 7].

У свою чергу, Ф.В. Тарановський підкреслює, що право вивчається і розробляється ним з трьох точок зору – історичної, догматичної, політичної, – і, відповідно, наукова юриспруденція розпадається на три основні галузі – історію права, юридичну догматику (догматичну юриспруденцію) і політику права. У чинному праві неминучі прогалини, які заповнює догматична юриспруденція і тим самим переходить від застосування права до правотворення. «Тут догматика стикається з політикою права, приймаючи на себе частково функції останньої» [8, с. 340].

Оскільки життя постійно розвивається, рухається, існує безперервна потреба у зміні чинного права, встановленні нових юридичних норм. Задачу виробити керівні засади для критичного судження про чинне право для встановлення належних цілей і засобів подальшої правової творчості приймає на себе політика права. Таким чином, з цієї точки зору, політика права є вироблення керівних засад для встановлення цілей і засобів правового творчості.

С.А. Муромцев, з точки зору якого політика визначає, що повинно бути і до чого слід прагнути, виділяв деякі окремі види правової політики. Так, «цивільно-правова політика визначає цілі та прийоми, якими повинні керуватися цивільний законодавець і суддя. На підставі її вказівок складається догма цивільного правовстановлення,

яка викладає діючі в країні правостановлення в такому вигляді і за такою системою, які прямо відповідають вимогам цивільно-судової політики» [5, с. 124–125]. Н.М. Коркунов писав, що у вченні про покарання переважають політичний елемент, питання доцільності.

У сфері пізнавального інтересу політики права знаходяться закони, які повинні бути видані. У процесі еволюції політика права використовує історичні дані для творення нового права і вказівки на необхідність пристосування правової творчості до мінливості і відносності знання. Крім того, політика потребує телеологічної оцінки запитів нового права, наділяє свої побудови в юридичні формули. Отже, «політична точка зору поміщає право в телеологічний ланцюг, тобто в ряд цілей і засобів» [9, с. 27]. Крім цього, «наявність юридично-конструктивного елементу виділяє політику права із загальної соціальної політики» [8, с. 341].

Політика права розглядає кожне правове явище і норму з точки зору їх практичності та доцільності. Як зазначав Ф.В. Тарановський, «політика права являє собою не що інше, як внесення свідомого людської творчості в стихійний закономірний процес розвитку права. Таке свідоме творчості повинне спиратися, насамперед, на знання процесу закономірного розвитку права, яке дається історією... Історія, догма і політика права складають три рівноцінні галузі юриспруденції, і всі вони заслуговують наукової уваги» [8, с. 3].

Політика права є способом здійснення норм, що стали правовими або ж поки що не стали, але за певних умов можуть стати реальними, а не тільки віртуальними нормами. Власне, право є однією із основних форм реалізації політики, гарантом її легітимності, законності та гуманності. Оскільки політика як така має втілюватися у справедливому управлінні суспільними процесами, забезпеченні завдяки цьому єдності та цілісності суспільства, вона з необхідністю має спиратися на цінності права, і передусім на утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Саме тому право має політичний вимір, а політика – правовий.

Політичний вимір права є показником політико-вольового, владного розвитку права, спільних інтересів і вищих ідеалів. Тому його повинна вивчати політологія права, або правова політологія

(на сьогодні вживаються обидва поняття без їх розмежування). Ця галузь політичної науки поки ще дуже обережно заявляє про своє існування, зустрічаються ще досить поодинокі міркування про її конституювання. Так, Е.В. Тадевосян вважає, що політологія права повинна зайняти одне з центральних місць в структурі політології та вивчати право як один з політичних інститутів, політичне явище у взаємозв'язку і взаємодії зі всім політичним життям, політичною системою, досліджувати взаємодію права і політики, правового і політичного [10, с. 49].

Політологія права, або правова політологія досліджує взаємозв'язки політичної і правової сфер, вплив політичних чинників на процес правотворення та правозастосування (в тому числі вплив політичних подій на появу та закріплення тих чи інших норм), політичну ефективність права і правової системи, а також виявляє аксіологічні можливості в осмисленні сутності політики і права. Активно займається розробкою предметного поля правової політології Відділ правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, теоретичне осмислення даного питання висвітлено у працях І. Кресіної, А. Коваленка, С. Навального, Є. Перегуди, А. Сотник, О. Чинчикова, Л. Яровенка.

Як відзначає І.О. Кресіна, «правова політологія охоплює вивчення тих політичних явищ і процесів, що виникають як при формуванні правових актів, так і впливають на їх прийняття і зміну, механізмів і закономірностей взаємодії правових і неправових (політичних) чинників, які впливають на регламентовані правом суспільні відносини. Тим самим вона дає змогу виявити нові тенденції і закономірності політико-правового розвитку, що випадають з поля зору окремих галузей права» [11, с. 225].

До сфер суспільно-правового життя, які в правовому вимірі могли б стати об'єктом вивчення політології права (правової політології), відносять виборчу систему, включаючи виборчі технології, і, насамперед, фінансування виборів та ведення передвиборної пропаганди; статус політичних партій та громадських об'єднань; регламентацію діяльності представницьких органів влади; статус вищих посадових осіб, що не врегульований конституційним правом;